

ЕВОЛЮЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ Р. ДМОВСЬКОГО ЩОДО ВИРІШЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ»

Розглянуто політичні погляди лідера польської націонал-демократичної партії Р. Дмовського. Особлива увага приділена дослідженню ролі і місця українського питання в інкорпоративістській концепції формування території Польської держави, засновником якої був Р. Дмовський. Обґрунтовано висновок щодо повної безпідставності ідей української державності в політичній концепції Р. Дмовського.

Ключові слова: Р. Дмовський, Друга Річ Посполита, польський націоналізм, українське питання.

Rassмотрены политические взгляды лидера польской национал-демократической партии Р. Дмовского. Особое внимание уделено исследованию роли и места украинского вопроса в «инкорпоративной» концепции формирования территории Польского государства, основателем которой был Р. Дмовский. Обосновано вывод о полной беспочвенности идей украинской государственности в политической концепции Р. Дмовского.

Ключевые слова: Р. Дмовский, Вторая Речь Посполитая, польский национализм, украинский вопрос.

Political views of the Polish National Democratic Party leader R. Dmowski are considered in the article. Special attention is paid to the research of role and place of the Ukrainian question in Dmowski's concept of Incorporation of the Polish state territory formation. A conclusion of total groundlessness of Ukrainian statehood idea in R. Dmowski political concept is made.

Key words: R. Dmowski, II Rzeczpospolita, Polish nationalism, Ukrainian question.

В польській політичній думці «українське питання» завжди посідало важливе місце з огляду на непросту історію польсько-українських відносин. Свого піднесення це питання серед польської політичної еліти набуло наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., коли відбулося остаточне формування основних польських політичних течій – націоналістичної та соціалістичної [14].

Саме в цей час, в польській політичній думці формуються дві впливові і популярні політичні доктрини щодо вирішення питання кордонів майбутньої відродженої польської держави – націоналістична («унітарна», «інкорпораційна», «пястовська») і «федералістська» («ягеллонська»).

Ці концепції були пов'язані з іменами своїх засновників – Романа Дмовського і Юзефа Пілсудського відповідно. І якщо «пястовська» концепція проголошувала відновлення польської держави (за допомогою Росії і конфронтацією з Німеччиною) в межах кордонів Польського королівства часів панування

династії Пястів (правили у 960-1370 рр.), то «ягеллонська» зверталася до спадщини династії Ягеллонів (правили у 1386-1572 рр.), котра розширювала вплив Польщі на Схід, і передбачала відновлення Речі Посполитої на федеративних засадах [1, с. 15].

Необхідно зазначити, що починаючи з 1795 р. (року остаточної ліквідації Речі Посполитої) поляки так ніколи й не примирилися з втратою незалежності. У ХІХ – на початку ХХ ст. національно-визвольними ідеями було перейнято все польське суспільство. Поляки боролися за власну державність як шляхом культурно-просвітницької діяльності, так і збройних повстань (1830-1831, 1863). І, якщо представники різних польських політичних кіл бачили різні шляхи відродження незалежної польської держави, то в територіальному питанні їх погляди майже співпадали. Практично всі головні польські політичні сили кінця ХІХ – початку ХХ ст. були переконанні в необхідності відновити польську державу в її історичних межах,

тобто у кордонах історичної Речі Посполитої перед 1772 р., причому українські землі розглядалися як органічна частина майбутньої відродженої Речі Посполитої.

Однією з найбільш популярних концепцій відновлення державності Польщі була ідея «інкорпорації», яку сформулював лідер польських націонал-демократів (ендеків) Роман Дмовський (1864-1939) [15].

Політичній спадщині Р. Дмовського в сучасній польській та зарубіжній історіографії присвячена велика кількість досліджень та наукових праць. Утім, в українській історичній літературі ще немає дослідження, в якому б комплексно вивчалась еволюція політичних поглядів Р. Дмовського щодо розвитку польсько-українських відносин кінця XIX – першої половини XX ст. [23].

Варто зазначити, що Р. Дмовський був принциповим і послідовним супротивником української державності. Його політична кар'єра продовжувалася більш ніж півстоліття і багато в чому саме йому історія завдячує загостренням польсько-українських протистоянь першої половини XX ст.

У своїх працях: «*Myśli nowoczesnego Polaka*» (1902), «*Niemcy, Rosja i kwestia polska*» (1908), «*Polityka polska i odbudowanie państwa*» (1925), «*Kwestia ukraińska*» (1930), «*Polityka polska i odbudowanie państwa*» (1932) та ін., Р. Дмовський обґрунтував політичну доктрину «інкорпорації», тобто приєднання етнічних українських земель до польської держави на умовах поглинання. Напередодні Першої світової війни концепція «інкорпорації» набула завершений вигляд. Відповідно до її ключових положень, українській нації як «неісторичній», «недержавній», відмовлялося в праві на власну державу.

Головною метою польського націонал-демократичного руху було досягнення незалежності та відновлення самостійної польської держави. Це планувалося здійснити у кілька етапів. Як стверджував у 1901 р. Р. Дмовський «*питання незалежності складалось із ключових проблем, які цілком імовірно, будуть вирішенні не одночасно, а в два етапи, достатньо віддалені один від іншого у часі. Польща не тільки була позбавлена самостійного політичного існування, але поділена між трьома державами, тому питання незалежності включало в собі дві мети: дер-*

жавне об'єднання польських земель і завоювання незалежності. Ці завдання настільки відмінні, що повне або часткове досягнення одного з них може в даний момент перешкоджати досягненню іншого» [12, с. 164].

Схема Р. Дмовського передбачала поступовий розвиток елементів польської державності в рамках державно-правових систем Німеччини, Австро-Угорщини та Росії, а потім об'єднання цих елементів державності в межах однієї Росії. Це б у свою чергу змінило баланс рівноваги між Польщею і Росією, і остання змушена була б поступитися польським вимогам щодо автономії.

У 1902 році Р. Дмовський у своїй роботі «*Myśli nowoczesnego Polaka*» («Думки сучасного поляка») сформулював доктрину новітнього польського націоналізму, яка базувалася на принципах «*націоналістичного егоїзму*».

Лідер націонал-демократів вважав, що Річ Посполита втратила свою державність, бо не змогла у свій час виробити в себе тип сучасної (тобто національної) держави. Ця не здатність до реформування і стала головною вадою польського суспільства. Ключова причина цієї вади – відсутність політичної енергії, пасивність. Успішним прикладом сильної державної організації для наслідування продемонстрували, на думку Р. Дмовського, Німеччина та Британська імперія. Отже, з цього випливає перший політичний принцип автора – немає справедливості й кривди, але є тільки сила і слабкість. А із нього випливає другий – для сильної нації немає територіальних кордонів, яких вона не мала би права переступити і, більше того, це просто природний закон інтернаціональних відносин [8, с. 44-45].

Автор «Думки сучасного поляка» приходить до висновку, що польській нації треба перетворитися на сучасну націю, тобто позбутися слабкості і пасивності. Поляки повинні розширювати територію своєї національної діяльності, не звертаючи уваги, подобається це комусь чи ні. З цією метою Р. Дмовським розробляється теорія націй. Суть цієї теорії полягала в тому, що існують історичні або великі нації і не історичні. Для історичних націй не має територіальних меж, яких вони не могли переступати. І, як приклад, Р. Дмовський вказував на україн-

ські та литовські землі, які, на його думку, є *«історичним полем нашої національної експансії, де польська культура кількох віків осягнула великі здобутки»* [16, s. 120].

Втрата українських та литовських територій і вихід їх із під впливу польської культури привела б до того, що поляки втратили б більшу частину своєї (тобто польської) давньої території і кілька мільйонів поляків. Саме тому, для автора виглядав абсурдним *«ідеал етнографічної Польщі»*. Загалом вся польська політика щодо *«українського питання»* є на думку Р. Дмовського *«гуманітарним продаванням Польщі»* [16, s. 90].

Звертаючись до українського питання лідер ендеків зазначав: *«...для нашої національної майбутності у відносинах з українцями потрібна одна з двох речей: 1) або щоб вони або їх частина, коли це можливо, стали поляками; 2) або щоб стали самостійним, сильним українським народом, здібним боронити свою самостійність не тільки супроти нас, але й супроти росіян, здібним боротися за неї і таким чином бути нашим союзником у боротьбі з Росією... Коли українці мають стати поляками, то треба їх колонізувати»* [16, s. 92].

Таким чином, український визвольний рух розглядався лідером ендеків, як потенційний союзник поляків у боротьбі з Росією, але не більше того. Р. Дмовський закликає відноситися до українців як до чужого культурного елементу (який все таки має право на свій розвиток), *«але не як до нації, з якої можна бути в федеративному союзі»* [8, с. 41].

Еволюція *«українського питання»* з часом набуває свого подальшого розвитку в наступній знаковій праці Р. Дмовського *«Niemy, Rosja i kwestia polska»* (*«Німеччина, Росія і польське питання»*) (1908). Ідеолог польського націоналізму, проаналізувавши становище польського народу в Німеччині та врахувавши подальші експансіоністські плани цієї країни, прийшов до висновку, що краще бути союзником Росії, ніж Відня чи Берліна [5]. Саме союз зі слабкою Росією, на думку лідера ендеків, дозволив би Польщі отримати максимальну користь.

Характеризуючи становище польської нації на *«східних кресах»* – українських землях, Р. Дмовський зазначав, що поляки є тільки національною меншиною на цих землях і

польський вплив поступово занепадає через утиски щодо поляків з боку російського уряду. Виходячи з цього, Р. Дмовський зробив акцент на тому, що хоча український край дав багато великих імен для польської культури і науки, але цей край не може претендувати на роль центру визвольних змагань польської нації [8, с. 108].

Український, білоруський та литовський народ Р. Дмовський вважав політично незрілими для того, щоб створювати свої власні держави, на відміну від польського народу. Поряд із цим, він згадав політичне гасло української еліти, яка проголошувала своєю метою створення незалежної української держави. Але цей заклик, на думку Р. Дмовського, є передчасним, оскільки він був сформований під впливом австрійської та німецької політики, яка культивувала римський імперський принцип *«розділяй та володарюй»* [5, с. 177].

У своїх поглядах Р. Дмовський відстоював ідею створення однієї нації в межах однієї країни і для нього обраною нацією є тільки польська, як по змісту так і по формі, а відтак усі непольські елементи повинні були потрапити під асиміляцію. Прикладами безболісної асиміляції, на думку Р. Дмовського, є литовська шляхта та доля тих польських земель, що після розділів Речі Посполитої потрапили під російський та німецький культурний вплив. Він вважав, що діалог націй повинен проходити без приниження гідності не титульних культур, а тому така політика повинна була сформулювати лояльність до польської держави.

Схема, запропонована Р. Дмовським, базувалася на конкуренції польської та непольських культур, у межах майбутньої польської держави. Він поставив на перше місце потреби саме польської нації, не беручи до уваги запити інших народів.

Таким чином, автор праці *«Німеччина, Росія і польське питання»*, перебуваючи на проросійських слов'янофільських позиціях, намагався переконати російський уряд, що єдиною силою, яка спроможна зупинити німецький натиск на Схід можуть виступати тільки поляки, але при одній умові – наявності широкої автономії в Королівстві Польському.

Крім того, усвідомлюючи, що Росія вважає українські землі своїми, Р. Дмовський майже не згадував про український рух, щоб не дразнити росіян і зрікся історичних польських претензій на Правобережну Україну [2].

Цей прагматизм був вправним дипломатичним кроком у поліпшенні відносин із російськими офіційними органами влади, щоб довести росіянам, що не має України, а є тільки Польща і Росія.

Наступним кроком у розв'язанні «українського питання» стали події Першої світової війни (1914-1918). Однією з перших держав, яка не витримала її наслідків, стала Російська імперія. Революційні події 1917 року, на думку Р. Дмовського, послабили Росію, яка вже не прагнула до територіальної експансії і не могла повернутися до своїх колишніх західних кордонів перед 1914 р. [20, s. 148-149].

Тому, зважаючи на цей факт і на те, що міжнародні позиції Росії після Лютневої революції були значно ослаблені, Р. Дмовський, який у той час знаходився в еміграції в Парижі, прагнув отримати підтримку з боку західних держав у питанні відновлення незалежності Польщі, що могла, на думку лідера національних демократів, стати основною геополітичною протиположністю Німеччині у Центрально-Східному регіоні Європи. З цією метою, навесні 1917 р., Р. Дмовський неодноразово робив спроби домовитися з французькою та британською сторонами щодо майбутнього відновлення польської державності. В одному з меморандумів лідер партії ендеків, проаналізувавши останні події у Росії і військову ситуацію в Європі, виклав чергову територіальну концепцію своєї партії, згідно з якою: *«Відродження Польщі в її історичних кордонах 1772 р. бодай сьогодні не можливе і не дало б дуже сильної держави. Основою Польщі є простір, на якому маса населення розмовляє польською, усвідомлює себе поляками і прив'язана до польської справи. Цей простір не замикається в кордонах Польщі з 1772 р. Це землі польські в Німеччині і Австрії, які не належали до Польщі під час розділів, але в яких населення розмовляло польською мовою, і було польським у своїх думках і почуттях»* [20, s. 153]. До цих територій, які мав на увазі Р. Дмовський, відносились: *«1. Польща австрійська – Галичина і Тешин; 2. Польща російська – Царство Польське, а*

також губерній: Ковельська, Віленська, Гродненська, частина Мінської й Волинської; 3. Польща німецька – історичні землі Познань і Західна Пруссія з Гданськом, потім Верхня Сілезія; південна частин Східної Пруссії» [20, s. 153].

Отже, з вищенаведеного можна зробити висновок, що українські землі Східної Галичини й Волині продовжували розглядатися Р. Дмовським, передусім як польські етнічні території, не зважаючи на те, що поляки постійно складали тут етнічну меншість. Але в той же час, лідер ендеків прекрасно розумів небезпечність своїх задумів: *«Великий клопіт, – писав Р. Дмовський 19 липня 1919 р. до Іоахіма Бартошевича, комісара Ліги Народової на Україні, – є східні кордони. Щоб бути сильними зовні, треба нам просуватися далеко на Схід, але для збереження внутрішньої сили неможна просуватися задалеко, бо втрачимо польський характер держави»* [20, s. 154].

Подальші польські домагання, із територіальною програмою включно, знайшли своє відображення у «Меморандумі про територію польської держави» до президента США В. Вільсона (8 жовтня 1918 р.), в якій Р. Дмовський так обґрунтував потребу інкорпорації колишніх «східних кресів» (українських, литовських, білоруських) новоутвореною Польщею: *«Польща зараз занадто слабка, щоб успішно управляти усіма територіями східних земель. З огляду на те, що зараз немає жодного іншого культурного елементу, який був би достатньо сильний, проблема політичного майбутнього цих східних провінцій Польщі становиться проблемою, практично не розв'язаною. Утворення незалежних литовської та української держав означало б або анархію, або управління чужинців, німців. Повернення цих земель Росії означало б меншу анархію і стагнацію у розумовій сфері та і в економіці. Відновлення Польщі на всіх цих територіях поклало б на польську державу завдання понад її сили, позбавило б її внутрішньої цілісності, необхідної для кожної держави, особливо для Польщі, безпосередньої сусідки Німеччини»* [20, s. 154].

Усе вищенаведене дає підставу вважати, що у своїх територіальних претензіях Р. Дмовський добре усвідомлював той факт,

що відновлення Речі Посполитої в її історичних кордонах на Сході цілком можливе, якщо поляків підтримають країни Антанти, і в той же час він чітко розумів, що ці східні кордони можуть стати для Польщі її «ахілесовою п'ятою».

Як керівнику польської делегації на Паризькій мирній конференції, Р. Дмовському вдалося відстояти інтереси польської сторони щодо майбутнього Східної Галичини. Він аргументував свою антиукраїнську позицію, направлену проти існування незалежної України, тим, що вона є союзником Німеччини, її потрібно за це покарати й віднести до переможених країн. А навесні 1919 р., коли склалася важка політична ситуація у Центрально-Східній Європі, Р. Дмовський заявив перед дипломатами країн Антанти, що тільки Польща, перебуваючи на теренах Східної Галичини, зможе перешкодити об'єднанню «більшовиків Росії, Угорщини, України та Берліну» [7, с. 116].

У наступному 1920 р., заручившись підтримкою країн Антанти на Паризькій мирній конференції щодо вирішення Східно-Галицького питання на свою користь, польські політики негайно приступили до наступного етапу відбудови польської державності. В цей час досить актуальною залишалася проблема східних кордонів відновленої Польської Республіки. Ситуація ускладнювалася політичним безвладдям на теренах колишньої Російської імперії, де тривала жорстока громадянська війна та панувала анархія.

Польсько-радянська війна 1920 р. закінчилась підписанням 18 березня 1921 р. Ризького мирного договору, за яким Польща отримала гірші кордони, ніж могла їх мати перед початком війни з Радянською Росією. Втім, фактично, у Ризі перемогла «інкорпораційна» концепція Р. Дмовського, що передбачала розподіл українських земель між Польщею та Росією. Східні кордони Другої Речі Посполитої, територіально майже відповідали задумам Р. Дмовського. Так із переліку «східних кресів», що передбачав включення до складу Польщі Віленської, Гродненської, більшої частини Мінської губернії колишньої Російської імперії, а також Волині й Поділля – тільки українське Поділля не увійшло до складу Польщі.

Як засвідчив подальший розвиток подій, реалізація «пястовської» або «ягелонівської» концепції східних кордонів Польщі, із включенням до неї частини українських, білоруських і литовських земель, загалом не відповідала інтересам відбудованої держави. Східні кордони Другої Речі Посполитої, які виникли у 1921 р., внутрішньо ослаблювали країну, а «українське питання» залишалося найбільш вразливим місцем польської політики [9, с. 120].

Особливу стурбованість цій проблемі приділяв Р. Дмовський у 20-30 роки ХХ ст. У 1925 р. лідер ендеків опублікував свою чергову працю під назвою: «*Polityka polska i odbudowanie państwa*» («Польська політика і відродження держави»), в якій він підсумовував свою політичну діяльність, починаючи з самого початку і до Паризької мирної конференції. Обґрунтовуючи інкорпораційну концепцію, Р. Дмовський писав: «*Майбутня Польська держава не може мати кордонів, які вона мала перед першим розподілом 1772 року, але мусить і має право вийти своїми кордонами поза етнографічні польські межі, вийти такою мірою, визначити собі такі державні території, які відповідають історичній вартості Польщі*» [17, с. 47].

У своїй праці «Проблеми Центральної і Східної Європи» Р. Дмовський заявив, що Польська держава повинна мати територію, рівну за площею Німеччини, з кількістю населення в 38 млн. чоловік, 23 млн. з яких повинні бути поляками [3, с. 270].

У 1930 р. виходить чергова праця Р. Дмовського «*Kwestia ukraińska*» («Українське питання»). У ній автор доводить, що в найближчому майбутньому «українське питання» стане найголовнішим у Східноєвропейському регіоні, виходячи з потенціалу України. Існування незалежної України (та ще прони́мецько зорієнтованої), на думку Р. Дмовського, призведе до послаблення Польщі, яка невдовзі підпаде під протекторат Німеччини. Усі країни, до складу яких увійшли українські землі, насамперед Польща, Румунія та СРСР повинні бути заінтересовані у тому, щоб самостійна Україна не постала.

А у своїй праці «Повоєнний світ і Польща» (1932) Р. Дмовський відверто обґрунтовував необхідність розподілу України між Польщею і СРСР.

Таким чином, обґрунтувавши свої політичні переконання у численних працях, Р. Дмовський як ідеолог польського націоналізму, намагався довести, що український народ за всю свою історію існування так і не спромігся проявити себе ані в культурному, ані в державницькому аспекті. На його переконання, український народ проявив себе в історії як пасивний, інертний елемент, що був нездатний до самостійного політичного існування.

Водночас, будучи прагматичним політиком і враховуючи політичну ситуацію кінця XIX – початку XX ст., Р. Дмовський вважав програму відновлення Польщі у межах 1772 р. нездійсненною. І це був принциповий відхід від польської історичної традиції.

Згідно з концепцією «приєднання» Р. Дмовського, до відновленої Польської держави потрібно було інкорпорувати стільки «східних», у тому числі й українських земель, скільки вона могла «проковтнути», а

потім поступово повністю полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу. З українських земель такими територіями вважалися Східна Галичина, Волинь і Поділля.

Інші українські землі, на думку Р. Дмовського, повинні були відійти до Росії, в якій лідер ендеків вбачав протипагу німецькому впливу. А після створення Радянської Росії Польща повинна була взяти на себе роль «*antemurale*» на «східних кресах» (Польща – форпост західного християнства у його протистоянні зі Сходом), тобто взяти на себе місію з охорони західної цивілізації від радянської загрози.

Таким чином, проаналізувавши політичні погляди Р. Дмовського, щодо вирішення «українського питання» в концепції «інкорпорації» відбудови польської державності, можна з упевненістю стверджувати, що незалежній Україні місця в ній не було.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беспалов А. С. Традиции геополитического мышления в современной восточной политике Польши. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М. : Гос. университет гуманитарных наук, 2008. – 26 с.
2. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5. – С. 32-37.
3. Гецевич А. К. «Белорусский вопрос» в программах польских политических партий // Актуальныя праблемы гісторыі Беларусі: стан, здабыткі і супярэчнасці, перспектывы развіцця: Матэрыялы рэспуб. навуک. канф.: у 4 ч. Ч. 4 / Пад рэд. І. П. Крэня, У. І. Навіцкага, І. А. Змітровіча. – Гродна : ГрДУ, 2003. – С. 269-272.
4. Гудь Б. В. Загибель Аркадії. Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття. Монографія. – Львів, 2006. – 448 с.
5. Дмовский Р. Германия, Россия и польский вопрос. – СПб., 1909. – 292 с.
6. Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К. : Знання України, 2007. – 508 с.
7. Краківський О. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин – К., 1998. – 299 с.
8. Лозинський М. Польська народова демократія. – К., 1908. – 118 с.
9. Комар В. Л. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 120-128.
10. Лыкошина Л. С. Основатель «пястовской» концепции развития Польши Роман Дмовский // До и после Версаля: политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / [Н. А. Асташин и др.; отв. ред. А. Л. Шемякин] ; Рос. акад. наук, Ин-т славяноведения. – Москва : Индрик, 2009. – С. 251-270.
11. Мацевко І. Польські національні демократи і неославізм (1907-1910) // Вісник Львівського університету. – Сер. Історія. – 2000. – Вип. 35-36. – С. 221-237.
12. Общественное движение на польских землях: основные идейные течения и политические партии в 1864-1914 гг./ под ред. А. М. Орехова – М. : Наука, 1988. – 382 с.
13. Мельник Г. М. Питання Східної Галичини в поглядах та діяльності польських національних демократів 1919-1926 рр. // Наукові записки. Історичні науки: 36. наук. статей Національного пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2002. – Вип. 47. – С. 41-46.
14. Погодин А. Л. Главные течения польской политической мысли (1863-1907). – СПб., 1907. – 662 с.
15. Chrzanowski I., Konopczynski W. Roman Dmowski // Polski Slownik Biograficzny – Krakow, 1939-1945. – Т. 5. – С. 213-225.
16. Dmowski R. Myśli nowoczesnego Polaka // Litteratursallskaper Ligatur, 2007. – 230 s.

17. Dmowski R. Polityka polska i i odbudowanie państwa / Roman Dmowski. – Warszawa, 1926. – 647 s.
18. Kawalec K. Roman Dmowski. – Warszawa : DIG, 1999. – 332 s.
19. Wapinski R. Endecka koncepcja granic polskich w latach 1918-1921 // Zapiski Historyczni. – 1968. – T. 23. Z. 3. – S. 198-215.
20. Wapinski R. Historia polskiej mysli politycznej XIX i XX wieku. – Gdansk, 1997. – 325 s.
21. Wapinski R. Roman Dmowski. – Lublin : Wydawnictwo Lubelskie. – Lublin, 1989. – 392 s.
22. Wapinski R. Z dziejow tendencji i nacjonalistycznych. O stanowisku Narodowej Demokracji wobec kwestii narodowej w latach 1893-1939 // Kwartalnik Historyczny. – R. 70. – Z. 4. – 1973. – S. 817-843.
23. Wysocki R. Akceptacja czy negacja? Kwestia ukraińska w poglądach Romana Dmowskiego // Roman Dmowski i jego współpracownicy / red. M. Białokur, M. Patelski, A. Szczepaniak. – Toruń, 2008. – S. 425-455.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Ю. В. Котляр*

© М. В. Зелінський, 2011

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2011